

ЙЕРАРХИЧНАТА СТРУКТУРА НА ПАТРОНАЖА (КЛИЕНТЕЛИЗМА) В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО ПРЕЗ XIX И XX В.

Румен АНДРЕЕВ

Received: 5.10.2021

Available online: 1.12.2021

***Abstract:** There are hidden but well-known to the public hierarchies that are more stable than the official ones, namely the clientelism / patronage. The aim of the report is to analyze the patronage in the Bulgarian society in the 19th and 20th centuries. This is one of the most stable social structures the patronage / clientelism, which is reorganized under the various political and economic systems. It means non-reciprocal debt, owing not only money and services, but also honor and dignity. This form of dependence has existed since ancient times in every society. In the modern world, as in the past, patronage redistributes resources, which is done in hierarchies of clientelistic networks. Patronage is an individual and social way of surviving in uncertain times, it lacks dignity and unnecessary honor. The report does not examine who is the client and the patron, but the phenomenon, the existing relationship between them, so they are called by both names – patronage and clientele. These structures develop complex networks of non-reciprocal exchange of services and bad debts that are difficult to explore with standard scientific approaches. For the needs of the research a complex interdisciplinary approach from different fields of science is used - economics, anthropology, history, sociology, etc., as well as comparative and historical analysis. Although these hierarchical structures are characterized by many errors, in the modern information world they are still the most used.*

Key words: hierarchies, patronage, clientelism, crony capitalism, debt

JEL: N10, P49

Увод

От около 3000 години йерархиите са основната форма за контрол в човешките организации. Пример за създаване на йерархия е връзката патрон- клиент. Изследванията на антрополозите и етнографите показват една традиция в патронажа. Патронажът са взаимни, продължителни и като цяло извън правни или морални взаимоотношения между двама души с неравен статус и възможности.

Тези взаимоотношения може да са размяна на стоки или услуги, при която не се изчистват задълженията между страните. Взаимоотношенията са непрекъснати, неформални и могат да продължават и при наследниците на двете страни. Задълженията между двамата не се регулират от закона, като разочарованите от взаимоотношенията страни не могат да внесат иск в съда (Nikols, 2013, p. 2). Патронажът е зависимост на клиента от патрона формулирана на латински **quid pro quo** (буквалния превод от латински е какво за /вместо какво). Антропологът Дейвид Грейбер описва патронажа като размяна, при която клиентът получава от патрона услуга, която той не може да върне. Отношенията включват отговорности и от двете страни. Патронът и неговият клиент са фундаментално различни типове хора, но от всеки се очаква да има в предвид нуждите на другия (Graeber, 2019, p. 277). Взаимоотношенията на патронажа възникват на основата на *дълг, който длъжникът (клиентът) не може да изплати*. Всеки богат и властен човек, както в миналото така и сега създава мрежа от подмазвачи и желаещи да му служат. Патрона и клиента имат представа за размяната на услуги които си дължат и доколко могат да разчитат един на друг. Клиента отивайки при патрона очаква да му помогне, но не очаква да му осигури толкова помощ, която да разруши съществуващото неравенство. Отношения на равенство, както и приятелството с появата на дълг могат лесно да се превърнат в йерархия с патронаж. Много егалитарни общества в човешката история опитват да създават защитни механизми срещу появата на дълг и йерархията, която се поражда между техните членове (Graeber, 2019, pp. 164, 169). Модалност съществува и в самият патронаж - отделния индивид в йерархията може се променя своя статус, като често клиента наследява богатството и социалния статус на своя патрон. В „Пирът на Три-малхион“ от римския роман „Сатирикон“ авторът Петронии описва как патрона прави клиента свой наследник (Struve, 1953, p. 227).

Произходът на патронажа е в Античността, като в класическа Гърция, вероятно заради мащаба и структурата на държавата липсват сведения за патронаж (Bodel, 1992). В Римската империя патронажът вече е институция в обществения живот. Всеки знатен римлянин с почтено име взема участие в обществения живот и в интерес на своите клиенти. Съществуват многото аспекти на патронажа. В Римската империя, която е на практика федерация от автономни градове за всеки нотабил е престиж да бъде патрон на града или дори няколко градове. Патронът може да е правил дарения за общината, да е построил обществена сграда и др. (Veune, 1987, pp. 92, 93). Патронажът се прилага не само от римляните. В „Галските войни“ Цезар пише, че клиентелата на френския вожд Орегенторикс, която се явява на процеса срещу него са 10 000 човека, които също имат свои длъжници. Благодарение на тази мрежа от клиенти, вожда успява да се спаси (Caesar, 2014, p. 7).

Патронажът в българското общество през XIX и XX век

Патронажът допуска размяна, която не е реципрочна, а йерархична което е основна характеристика на феодалното общество, в което патрон и клиент са свързани с продължителни социални взаимоотношения по силата на чувството за задължения и дълг (Norkin, 2006). Изследванията на социалната история на Османската империя показват голямо приложение на патронажа. При структурата на администриране на Османската империя, без наследствена аристокрация, клиентелизъм процъфтява. За това помагат големите размери на империята, при които централната власт е слаба в периферията. Според историка Вера Мутафчиева животът на българите в Османската империя е част от общественото ни развитие, като съществуват обществени структури, които се проектират много по-късно в обществото. „Просто масата на една империя предизвиква много по-могъща гравитация отколкото тази на малката национална държава”. Фундаментът на империята е централизъмът, който не предвижда да създава аристокрация или елит с богатство и политическа власт, а да подчини нейните поданици на владетеля. Недостатък на централизма е, че се управлява добре центъра, но трудно периферията, в която нараства значението на провинциалния първенец, който става патрон със своите клиентски мрежи. В Османската империя до края на XVIII такива местни първенци са аяните (очи на арабски) – това са патроните, които бдят за „сигурността и богатството на отделните лица”. „От очи и уши на владетеля аяните мълкомо се превръщат в малки владетели, опрени върху градските първенци, върху чифликчиите от района. Уж челобитно предани спрямо центъра, те своеволно разширяват пълномощията си, докато ги претворят във всевластие над очертаната територия. На хазната препращат законния данък от населението, а всичко над него – добито по пътя на прикрит или откровен грабеж – пълни техния джоб. Какъв джоб, бе! – швейцарските банки. **И не е вярно, че народът пискал. Народът е доволен, дето аянт му вреди на ненавистната държава.** Аянт е негов човек, местен; той умее да дели с обкръжението си колкото трябва, той пуска края на раята, защото са му нужни симпатиите ѝ. Макар над същата територия уж да се разпореждат държавните органи, те всъщност са мъртъв декор зад всесилието на аяна” (Mutafchieva, 2009).

До края на XVIII в. аяните успяват да натрупат власт, като наемат държавна земя и събират данъци, които преди това през средновековието са събирани от спахията. Селяните стават много по-зависими от тях, отколкото от останалата власт. Децентрализацията на Османската империя в края на XVIII в. е наречена от Вера Мутафчиева „анархия“. Това е „кърджалийско време” на размирици и противопоставяне на аяните на централната власт, които приключват около 1810 г. с края на аянството. Зараждат се нови икономически взаимоотношения на основата на

частната собственост върху земята и личното богатството (Mutafchieva, 1977, p. 331). Възстановяването на влиянието на султана в провинциите през началото на XIX в. води до смяна на аяните с нов тип местни патрони – проспериращи търговци от малките градове и едри земевладелци, около които се реорганизира клиентелата. Реформите, които прави Османската империя в средата на XIX в. още повече засилват клиентелизма. Засилването на влиянието на централната власт в провинциите увеличава ролята на патроните, като към съществуващите патрони се присъединяват и религиозните дейци. Различните религиозни организации притежават вакъфи и оказват влияние върху политиката и изграждат мрежи от клиенти (Sarayı, 2012). Антропонимията на много имена на клиентелата в България се запазила и до днес от периода на Византия и Османската империя – Пашови, Агови, Моллови, Логофетови (византийски чиновник), Банови, Болярови и т.н. (Svintila, 2007, p. 106).

През първата половина на XIX в. и след реформите, които прави Османската империя много българи се замогват материално, като получават обществени постове и стават патрони на своите сънародници. Към тях се обръщат клиенти с молби от най различен характер: спорове за земи и гори, конфликти с местни мюрдюри, заселвания на черкези или оплаквания от владици, помилване на заточеници и др. Такива патрони има много, като по-известните са Христо Тъпчилещов, Георгаки Чалъков, Стоян Чалъков, Петко Доган, Хаджи Николи Мичооглу, Христо и Евлоги Георгиеви, братя Пулиевци и много други (Yaneva, 2011, pp. 334-354).

Бързото забогатяване на чорбаджиите в началото на XIX в. и ставането им на патрони с мрежи от клиенти, не се приема еднозначно от българското общество. Повечето от вестниците на български език осмиват чорбаджиите. Петко Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев и други автори в своите произведения подлагат на унищожителна сатира чорбаджиите и тяхното обкръжение.

Всяка значима политическа или обществена промяна не премахва патронажа, а води до реорганизация на клиентелата към нови патрони. След Османската империя патронажът процъфтява в Княжество България. След като чорбаджиите, агите, молите и ходжите ги няма, мястото на патрони се заемат хора от държавната администрация. След освобождението на България, клиентелата се реорганизира от местните нотабили към държавните служби. В писмо от 1901 г. Юрдан Теодоров пише: „... не можах да отворя вратата си от хора, които искат ходатайство за служби. Искат да бъдат жандарми, разсилни, кантонери, акцизни, секретари, писари и пр.и пр. Всеки ище служба защото бил сиромаш и не ще да иде да работи. Ужас.“ (Teodorov, 1990, p. 226). Патронажът след Освобождението е описан и от много български писатели, които са разочаровани от действителността. Иван Вазов, Алеко Константинов, Стоян Михайловски и др. описват в разкази, повести, стихотворения редица примери на клиентелизъм за получаване

на държавна служба. Такива са: „Сладкодумен гост на държавната трапеза“, „Средство да нямаш врагове“, „Пази боже сляпо да прогледа“, „Бай Ганьо невяротни разкази за един съвременен българин“ и др.

Патронажът е основата на т.н. крони капитализъм. Капитализмът винаги в своята история винаги е подпомаган от държавната администрация и никога не е съществувал в утопичния модел на либерална пазарна икономика, в който са си го представят икономистите от Адам Смит до сега. Смесването на икономическа и политическа система води до протекция от държавата на близки хора, фирми и големи корпорации, които са твърде „големи“ за да фалират. В България винаги е съществувала тясна обвързаност между държава и икономика, т.е. капитализмът от модела на Адам Смит изобщо не е съществувал. Според стопанския историк Пенчо Пенчев българският капитализъм се ражда с помощта и целенасочената намеса на държавата. Пенчев извежда няколко причини за катастрофата на българския капитализъм през ХХ в. Това са: привилегироваността на определена група лица, предприемаческата активност насочена към добри връзки с властта, превръщането на държавата в основен инструмент за решаване на всякакви проблеми (Penchev, 2020, pp. 70, 73). Друг стопански историк Петър Стоянов, след като изследва българското стопанство през 20 и 30 години на миналия век, не намира доказателства за съществуване на капитализъм. Съществува икономическа система на монополизирание на привилегии и ресурси, гарантиране на печалби и социализиране на загуби, при която се налага статизма, бюрокрацията и лобизма, т.е. съществува т. нар. крони капитализъм (Stoyanov, 2020, p. 260).

Промяната на икономическата система не премахва патронажа и крони капитализмът се превръща в крони социализъм. Клиентелизмът след 9 септември 1944 г. отново се реорганизира към управляващата партия – БКП. Писателят Георги Марков в книгата си “Задочни репортажи за България“ описва феодалната йерархия на социалистическата държава и сложните взаимоотношения между патрони и клиентелата в различните ешелони на властта. „Главната тенденция на техния живот е да се задържат на местата, които имат и ако могат да отидат по-нагоре. Между тях се люлеят мътните вълни на клюки, сплетни, кариеристични трикове, задкулисни игри и пр. Всеки от тях се е постарал да се обгради с роднини и верни приятели от детинство.“ „Отношенията между тях са много сложни и преплетени с неспирно действащи приятелства и вражди,... като различните лагери често се прегрупират съобразно нуждите на момента“ (Markov, 1990, pp. 66, 67).

Патронът на клиентелата при социализма не винаги е с голяма власт, но притежава достатъчно хитрост за да използва системата, по-късно това явление ефемично е наречено социален капитал. Длъжникът на патрона става клиент и като такъв дължи на патрона не само услуга, но и благодарност, почит и уважение

(Svintila, 2007, pp. 92, 110). Патрон може да бъде и някой, който не заема голяма държавна длъжност в ръководство на партия или депутат в парламента. Следователно „услугата“, която той прави за своите клиенти, може да произтича от неговото лично влияние, статут и икономическа мощ, а не непременно от достъпа му до публични ресурси. Всеки областен или окръжен партиен секретар се явява един големец от феодален тип, със съответните привилегии (Svintila, 2007, p. 110).

Клиентелизмът в социалистическата държава, при която няма собственост върху средствата за производство и пазар, прилича много на този в Османската империя. Вера Мутафчиева прави сравнение на аянството в Османската империя с местното държавно ръководство след 9 септември 1944 г. „Окръзите представляваха държавици, където народът поминаваше по-добре, по-зле или чудесно в зависимост от ума и вкуса на първия им секретар. Той обикновено строеше по няколко резиденции, постилаше беломраморно площада на столицката си, създаваше си театър, опера и духов оркестър. Отделяше регистрираните постъпления за центъра, пък иначе търгуваше с всичко за своя сметка; пращаше децата си да учат на Запад, но и се грижеше за приближените до особата му. Веднъж броихме със сватята на втори секретар от постен окръг: трийсет и едно разклонени семейства, които съставяли родата му, бяха заели командни места в икономиката на неговия аялък, извън което ги вредил със собствени апартаменти в столицата. Тъй правят и аяните – хранят в Истанбул свои представители да ходатайстват и раздават рушвети комуто трябва. През последните две-три десетилетия се изясни, че да бъдеш член на ЦК, е нищо, сравнено с едър функционер из окръзите. Затуй пък, щом някой местен вожд станеше прекалено популярен, награждаваха го с министерско кресло - привикваха го в центъра, за да бъде обезоръжен. Ще рече, център все още имаше.” (Mutafchieva, 2009).

Изчезнал ли е патронажът в съвременния свят? Съвременния свят е свързан със социални мрежи в които хора със сходни интереси, дори без да се познават лично, се самоопределят като приятели. Във фейсбук и другите социални мрежи групите от приятели надхвърлят хиляда, десет хиляди и повече, като взаимоотношения между самите хора в тези групи може и никога да не възникнат. Увеличаването на групата създава други социални структури, които са йерархични и които се конкурират с други групи. Социални групи в съвременните общества като роднински кланове, олигархии, лобистки обединения, политически партии и др. са много на брой и често се конкурират помежду си за едни и същи обществени ресурси. Всяка група реагира по собствен начин на променящата се социална среда и има различно поведение, като често големината на групата не е решаваща за въздействието на групата върху другите групи, мнозинството или обществото, като цяло (Gradinarov, 2019, p. 42). Социалните мрежи от клиенти на

патронажа се реорганизируют по-бързо от преди, по-бързо се създават и разпадат нови клиентски мрежи. Патронажът в изобилието на информация става все по-прикрит, а мрежите от клиенти все по-трудни за откриване. Чрез клиентелизъм в държавната администрация попадат неквалифицирани хора, които използват публични средства в полза на частни интереси. Съвременния патронаж създава сложни мрежи от йерархии, включващи политически партии, администрация и корпорации (Roniger, 2004, p. 5). Изследванията на съвременния клиентелизъм трябва да обръщат все по-голямо внимание на езиковата маскировка, ритуалните кодове, доверието и недоверието и широко приетите образи на подходящо поведение. Българският писател Владимир Свинтила описва подобни кодове, пароли и шифри в българската администрация – „Когато някой отиде при началника на някаква служба, той го пита Колко месеца има в годината? И ако той каже 6 месеца, значи ще даде на началника си 6 заплати.“ (Svintila, 2007, p. 112).

Заклучение

Какъвто и вид обществена организация да създават хората, ще съществуват йерархии, дълг и патронаж. Взаимоотношенията патрон – клиенти представляват форма на разпределение на ресурси. Както видяхме структурите на патронажа са устойчиви, защото се дължат на дълг, като в съвременния свят е натрупан безпрецедентен дълг, какъвто не е съществувал в човешката история. Клиентелизъмът е индивидуален и обществен начин на оцеляване в несигурни времена, а съвременния свят, въпреки по-голямата ефективност и динамика е все по-несигурен. Патронажа е традиция, която е доброволно бягство от свободата, което осигурява социален статут и позиция. Устойчив е, защото се основава се на доверието между патрона и клиента. Клиентът получава лична изгода и статут за сметка на мнение, достойнство, групов или национален интерес, а патронът има доверие в поведението и верността на клиента.

В античността в империите и през феодализма, където е налице децентрализация и съществува локализъм патронажа не е прикрит, като са известни патроните и тяхната клиентела. Патронажът в националната държава, където е налице централизация, е насочен към властта, администрацията и различните институции на държавата. Тук той е скрит по различни начини в мрежи, като патроните и клиентите не са публични. В империите, когато съществува децентрализация институциите в периферията са по-слаби, патронажът помага на институциите, докато в националната държава, независимо от политическата система на управление (социализъм или капитализъм) патронажът отслабва институциите, включително и пазара. В съвременния свят се създават инкубатори на бюрокрация, не само в публичния, но и частния сектор, голяма част от нея е резултат от патронажа.

REFERENCES:

- Bodel, J 1992, 'Patrons and Priests in Roman Society, *Echos du Monde', Classique/Classical Views*, vol. XXXVI, no. 11, pp. 387-407, <<https://muse.jhu.edu/article/653753/pdfm>> [viewed 15 January 2021].
- Caesar 2014, *Notes on the Gallic War*, Moskva: Centropolygraph. [Цезарь, 2014, Записки о Галльской войне, Москва: Центрополиграф].
- Hopkin, J 2006, *Conceptualizing Political Clientelism: Political Exchange and Democratic Theory*<https://www.researchgate.net/publication/237386883_Conceptualizing_Political_Clientelism_Political_Exchange_and_Democratic_Theory> [viewed 15 January 2021].
- Gradinarov, B 2019, *The strength of the systemic factor, the systemic genesis of uncertainty in society*, Sofia: Iztok-zapad. [Градинаров, Б 2019, *Силата на системния фактор. Системния генезис на неопределеността в обществото*, София: Изток-Запад].
- Graeber, D 2019, *Debt. The first 5000 years*, Sofia: Bard. [Грейбър, Д 2019, *Дългът. Първите 5000 години*, София: Бард].
- Markov G 1990, *External reports for Bulgaria*, Sofia: Profizdat. [Марков, Г 1990, *Задочни репортажи за България*, София: Профиздат].
- Mutafchieva, V 1977, *Kardzhalis time*, Sofia: Nauka i izkustvo. [Мутафчиева, В 1977, *Кърджалийско време*, София: Наука и изкуство].
- Mutafchieva, V 2009, *Kardzhali time (Essay)*. [Мутафчиева В 2009, *Кърджалийско време (есе)*]. viewed 30 March 2021 <<http://veramutafchieva.net/pdf/207.pdf>>.
- Penchev, P 2020, *Past unfinished. Missed lessons from Bulgarian history*, Sofia: Ergo. [Пенчев, П 2020, *Минало несвършено. Пропуснати уроци от българската история*, София: Ерго].
- Roniger, L 2004, 'Political Clientelism, Democracy and Market Economy', *Comparative Politics*, vol. 36, no. 3, pp. 353-375 <https://www.researchgate.net/publication/272585746_Political_Clientelism_Democracy_and_Market_Economy> [viewed 31 January 2021].
- Sarayri, S 2012, *Clientelism and Patronage in Turkish Politics and Society* <https://www.researchgate.net/publication/291969602_Clientelism_and_Patronage_in_Turkish_Politics_and_Society> [viewed 31 January 2021].
- Stoyanov, P 2020, 'Bulgarian "capitalism" and customs policy in the 1920s and 1930s'. *Proceedings of CSII*, vol. V. [Стоянов, П 2020, „Българският „капитализъм“ и митническата политика през 20-те и 30-те години на XX в.“, *Известия на ЦСНИ*, Т. V, с. 246-261].
- Struve, V 1953, *A textbook on the history of the ancient world Rome*, Moskva. [Струве,

В 1953, *Хрестоматия по истории древнего мира Рим*, Москва].
Svintila, V 2007, *Etudes on the folk psychology of the Bulgarian*. Sofia: Iztoka-Zapad.
[Свинтила, В 2007, *Етюди по народопсихология на българина*, София: Изток-Запад].
Teodorov, Y 1990, *Memories of the uprisings in the Turnovo Sandzak*, Sofia: Izdatelstvo на OF. [Теодоров, Ю 1990, *Възпоменания по въстанията в Търновския санджак*, София: Издателство на OF].
Yaneva, S 2011, *Bulgarians – buyers of taxes in the fiscal system of the Ottoman Empire. To the History of the Bulgarian business and social elite in the 19th century*, Sofia: New Bulgarian University Press. [Янева, Св 2011, *Българи – откупвачи на дънъци във фискалната система на Османската империя. Към историята на българския делови и социален елит през XIX в.*, София: Нов български университет].
Veyne P (ed.) 1987, *A History of Private Life of Rome*, USA, Harvard University Press.

Correspondence address:

Rumen Andreev – Associate Professor, PhD
University of National and World Economy,
Department of Political Economy
1700, Sofia, Student town, Eighth of December Street № 17
Phone number 0888 213 544
E-mail: randnik@abv.bg
<https://publons.com/researcher/3856403/rumen-lyubenov-andreev/>